



## National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177

NJHSR 2025; 1(61): 125-129

© 2025 NJHSR

www.sanskritarticle.com

### विश्वजीत मिश्र

गवेषक, विभाग ज्योतिषविभाग,  
कामेश्वर सिंह संस्कृत विश्वविद्यालय,  
दरभंगा, बिहार - 847201

## क्षयरोगस्य कारणेषु निदाने च ज्योतिषदृष्ट्या तात्त्विकविमर्श

### विश्वजीत मिश्र

#### सारांशः

श्वासकोशान् प्रभावितुं शक्नुवन्ति ये दीर्घकालीनसङ्क्रामकव्याधयः, तेषु क्षयरोगः (टीबी) प्रमुखः अस्ति। एषः व्याधिः वैदिक-चिकित्सकीयं, धार्मिकं, दार्शनिकं, ज्योतिषशास्त्रीयं च दृष्टिकोणं समालम्ब्य निरन्तरं विवेचितः अस्ति। अस्मिन् प्रबन्धे क्षयरोगस्य ज्योतिषशास्त्रीयं पक्षं विशदं रूपेण परीक्षणं क्रियते, यत्र रोगलक्षणानां प्रादुर्भावस्य च ग्रहशक्तीनां सह सम्बन्धः पारम्परिकसिद्धान्तानां आधारतः विवेच्यते। ज्योतिषशास्त्रस्य तात्त्विकं दार्शनिकं च स्वरूपं केन्द्रीकृत्य, एषः लेखः ग्रहस्थितीन्, राशीन्, भावान्, गतिक्रमांश्च विमृशति, यैः सह श्वासकोशसम्बद्धव्याधीनां उद्भवः ऐतिहासिकदृष्ट्या सम्बन्धितः इति पूर्वं अभिप्रेतम्। लेखः चिकित्साज्योतिषशास्त्रे आधारितान् विविधान् निदानपद्धतीः क्षयरोगलक्षणानां च सांकेतिकार्थान् अपि विवेचयति।

#### प्रस्तावना

क्षयरोगः इत्याख्यः रोगः, यः दीर्घकालपर्यन्तं मानवजातिं पीडयति, संस्कृतभाषायां पारम्परिकरूपेण "क्षयरोगः" इत्येव निर्दिष्टः अस्ति। एषः रोगः शरीरभारहानि चिरकालीनं कासं च उत्पादयन् "क्षयजन्यरोगः" इत्यनेन विशेषणन वर्णितः अस्ति। यद्यपि आधुनिकजीवविज्ञानशास्त्रे एषः रोगः Mycobacterium tuberculosis इत्यस्य आक्रमणेन उत्पाद्यते इति विवेच्यते, तथापि अन्ये ज्ञानशाखाः, यथा ज्योतिषशास्त्रं, रोगस्य कारणं निदानं च विषये भिन्नम् अवबोधनं दत्तवत्यः सन्ति (Goshu & Ridwan, 2024)।

विशेषतया पारम्परिक-चिकित्साज्योतिषीयदृष्ट्या ज्योतिषशास्त्रं तादृशं प्रतीकात्मकतन्त्रं प्रदत्तवती यत्र ग्रहाणां गत्याः संयोगस्य च आधारं कृत्वा मानवस्वास्थ्यं व्याख्यायते। एतादृशे दृष्टिकोणे ग्रहाणां संरेखणं जन्मकुण्डलीषु च दर्शयमानं विन्यासं च दृष्ट्वा केषाञ्चन जनानां कतिपये रोगेषु प्रवृत्तिः पूर्वमेव सूच्यते, एषु रोगेषु क्षयरोगः अपि अन्तर्भवति।

ज्योतिषशास्त्रं तु न तावत् जैववैज्ञानिकव्याख्यानस्य प्रतिस्थापनाय प्रयुज्यते, अपि तु एकस्मिन् अधिदैविके समांतरदृष्टिके प्रयोजनं प्राप्नोति, येषां जनानां दृष्टौ स्वास्थ्यं स्वर्गीयभूमेः पृथिव्याः च शक्तीनां समन्वयात्मकं तत्त्वम् अस्ति। अस्मिन् लेखे लक्ष्यं क्रियते यत् कथं ज्योतिषदृष्ट्या क्षयरोगस्य अवबोधनं क्रियते, के कारण-भूततत्त्वानि गण्यन्ते, च जन्मकुण्डल्यां ग्रहगत्यां च कोणि निदान-सूचनानि उपयुज्यन्ते इत्यस्य परीक्षणम्।

#### वैद्यज्योतिषस्य तात्त्विकं आधारः

वैद्यज्योतिषं वा "आयात्रोमाथेमैटिक्स्" इत्याख्यातं ज्योतिष-शास्त्रस्य एकं उपविभागः अस्ति, यः ऐतिहासिकदृष्ट्या स्वर्गीय-ग्रहाणां विन्यासैः शारीरिकस्वास्थ्यं रोगश्च व्याख्यातुं प्रयत्नं करोति। आयुर्वेदस्य यूनानीचिकित्सायाश्च परम्पराभ्यः विकासं प्राप्य, वैद्यज्योतिषं सूचयति यत् प्रत्येकं राशिः शरीरे कस्यचित् विशेषस्य अङ्गस्य स्वामित्वं वहति, प्रत्येकश्च ग्रहः कश्चन जैविकः मानसिकश्च गुणः तेन सम्बन्धं वहति। मानवं शरीरं ब्रह्माण्डस्य सूक्ष्मप्रतिबिम्बं मन्यते (Nanditha, Manjunath & Mahesh, 2023)।

#### Correspondence:

#### विश्वजीत मिश्र

गवेषक, विभाग ज्योतिषविभाग,  
कामेश्वर सिंह संस्कृत विश्वविद्यालय,  
दरभंगा, बिहार - 847201

वैद्यज्योतिषीयसिद्धान्तः “यथोर्ध्वं तथा अधः” इत्येतस्मिन् सादृश्य-तत्त्वे आधारितः अस्ति। एषः दृष्टिकोणः मन्यते यत् दिव्यग्रहाणां सामंजस्ये विकारः सन् मानवशरीरेऽपि असंतुलनं जनयति। रोगः तदा एव भवति यदा आकाशीयशक्तयः सामञ्जस्यहीनाः भवन्ति, अथवा यदा जन्मकुण्डल्यां कश्चन विशेषरोगः दृश्यते। यत् क्षयरोगः शोथः, दुर्बलता च प्रतिरक्षा-शक्तेः अपचयः च अस्याः विशेषतायाः सूचकः अस्ति, तस्मात् एषः रोगः अपक्रान्तदिशायां ग्रहाणां परस्पर-संबन्धेन घटितस्य बहुग्रहप्रभावस्य एकं फलितं मन्यते।

#### क्षयरोगः च राशिचक्रे स्थितिः — सांकेतिकसंबन्धाः

वैद्यज्योतिषे, द्वादश राशयः प्रत्येकं शरीरे कस्यचित् अङ्गस्य नियन्त्रणं कुर्वन्ति। मिथुनराशिः, यः एकः परिवर्तिनि वायुतत्त्वयुक्तः चिह्नः अस्ति, फुफ्फुसयुग्मं, श्वासनलिकाः, च तन्त्रीकं तन्त्रं च बुधग्रहस्य नियन्त्रणेन अधिष्ठाति। यतः क्षयरोगः प्रायः फुफ्फुसयुग्मं व्याप्नोति, अतः मिथुनराशिः अस्य रोगस्य ज्योतिषीयव्याख्यायां मूलस्थितिः इति मन्यते। मिथुनराशौ पापग्रहाणां स्थितिः, विशेषतः तत्र नीचस्थितिप्राप्तपापग्रहाणां च, तथा च जन्मकुण्डल्याः तृतीय-भावे पापग्रहाणां स्थितिः, पारम्परिकदृष्ट्या श्वसनसम्बन्धिपीडानां प्रति प्रवृत्तिं दर्शयन्ति (Tahourian, 2022)।

अथापि, मिथुनस्य विरोधिराशिः धनुः इत्युच्यते। धनुः श्रोणिप्रदेशं च ऊरू च शासति। मिथुनस्य प्रति धनुषः विरोधस्थितिः तस्मात् साम्यप्रभावं सूचयति। मिथुनधन्वोः अक्षे विकारः गतिशीलता च प्रतिबन्धः च इत्येतयोः आन्तरिकविरोधभावं सूचयति, यः क्षयरोगे सुप्तावस्थायाः सक्रियरूपेण परिवर्तनं इत्यस्य सांकेतिकसदृश्यं प्रदर्शयति।

सामान्यतः, वायुतत्त्वयुक्तराशयः, यथा मिथुनः, तुला, कुम्भः च, अपि च श्वसनसम्बन्धिनां रोगाणां विक्षेपणे प्रमुखं स्थानं वहन्ति इति मन्यते। एतेषां राशीनां दुर्बलता वा मार्गबाधा, पापग्रहैः सह युक्ता, श्वसनस्य अवरोधं वा स्थगनं वा, अथवा वायुवाहितरोगाणां प्रति प्रवृत्तिं सांकेतिकदृष्ट्या दर्शयन्ति।

#### क्षयरोगविकासे ग्रहप्रभावाः

स्वास्थ्यवृत्तीनां कारणनिर्णायकानां मध्ये प्रमुखं स्थानं ग्रहाः वहन्ति। विशेषप्रकाशः शनैश्चरग्रहे यः निग्रहस्य, विकृतिप्रक्रियायाः, चिरकालरोगस्य च ग्रहः इत्युच्यते, क्षयरोगे तस्य अत्यन्तसम्बन्धः विद्यमानः इति मन्यते। शीतता, शोषता, सङ्कोचता च इत्येते गुणाः शनिग्रहस्य लक्षणानि सन्ति, यानि क्षयरोगस्य वक्षःक्षेत्रे सङ्कोचः, चिरस्थायी खल्लस्वरः (कासः), काषायता च इत्येतेषु लक्षणेषु द्रष्टव्यानि। मिथुनराशौ शनि, अथवा तृतीयभावे (यः फुफ्फुसयुग्मं

शासति) तस्य स्थितिः, प्रायः श्वसनव्याधीनां ज्योतिषीयसंकेतः इति चिन्त्यते।

भौमग्रहः यः ज्वरस्य शोथस्य च प्रतिनिधिः अस्ति, सः शनिग्रहेण सह स्थिति वा दृष्टिफलप्रदानेन शनिसम्बन्धीस्थितिं दूषयति। भौमग्रहस्य शनिना सह दृष्टिः वा युति वा रोगप्रवणराशौ वा भावे अस्ति चेत्, दीर्घकालीनशोथात्मकदुर्बलता भवितुं शक्नोति इति परम्परासम्मतं विचारः अस्ति, यः क्षयरोगस्य क्रियाविधानस्य अनुरूपः अस्ति (Bogart, 2024)। भौम-शनियोगः अतिनिवृत्तप्रति-रक्षा-प्रणालीं सूचयति, यः स्वास्थ्ये अधोमुखप्रवृत्तिं जनयति।

चन्द्रमा अपि शरीरे द्रवसञ्चारव्यवस्था तथा लसीकातन्त्रं च नियंत्रयति। यदि चन्द्रमा नीचस्थितः वा पापदृष्टिप्राप्तः भवति चेत्, तदा बलहीनता अथवा रोगप्रवणता सूच्यते। चन्द्रमा च भावनात्मकस्थितेः अधिपः सन्, यदि दुःखस्य दमनं वा अप्रकाशनं भवति चेत्, तर्हि तद्व्यक्तिकदुःखं शरीरेण रोगरूपेण, यथा क्षयरोगः, प्रतिफलति इति चिन्त्यते; विशेषतः यत्र जन्मकुण्डल्यां चन्द्रग्रहप्रभावः स्पष्टः अस्ति।

मिथुनराशिः बुधग्रहाधिष्ठिता अस्ति, सा च श्वसनं संवादं च नियंत्रयति। यदा शनि अथवा राहु (चन्द्रस्य उत्तरनोडः) बुधेन सह युति वा विपक्षस्थितिः अस्ति चेत्, तर्हि श्वसनसंकोचः अथवा वाक्प्रतिबन्धः इत्यादयः बाधाः चिन्त्यन्ते। क्षयरोगस्य अवस्था (यस्य मध्ये चिरस्थायी कासः, श्वासक्लेशः च भवन्ति) ज्योतिषशास्त्रतः एकस्य व्यग्रवायविकबुधग्रहस्य अवस्थारूपेण विवेच्यते।

#### ज्योतिषीय उपाय एवम कारण

ज्योतिषशास्त्रे, विशेषतः वैदिकज्योतिषे च रहस्यात्मकज्योतिषे च, आरोग्यविचारः केवलं शारीरिकगणनया न गण्यते, किन्तु सः आन्तरिकं ब्रह्माण्डीयं कर्मपरिणामं प्रतिबिम्बयति। क्षयरोगस्य विषये, ज्योतिषदृष्ट्या रोगः केवलं पर्यावरणात्मकैः सूक्ष्मजीवकैश्च नोत्पद्यते, अपि तु ग्रहदोषैः कर्मविषमत्वेन च प्रेर्यते इति मतम् अस्ति। दीर्घकालिकक्षयजनकव्याधयः मङ्गलेन, शनिना, राहुणा च सम्बन्धिताः सन्ति। दुर्बला वा पीडिता च चन्द्रमा — या श्वसनसंस्थानस्य भावनात्मकस्थैर्यस्य च अधिपः अस्ति — क्षयरोगे प्रवृत्तिं सूचयति। षष्ठं भावः (रोगः), अष्टमं च (दीर्घरोगः), द्वादशं च (अस्पतालीकरणं, हानिः) — एतेषां भावानां निरीक्षणं अतीवावश्यकं भवति।

एतेन सह, ग्रहस्थितीनां, गोचराणां, दशाक्रमणां च परीक्षणेन शरीरे दुर्बलता वा कर्मपरिणामः इत्यस्य विवेचनं क्रियते। प्राचीन-जन्मे कृतानि कर्माणि इदानीन्तनजीवने रोगरूपेण प्रकटन्ते इति विश्वासः अस्ति। क्षयरोगः चान्तर्गतमलिनता, अव्यक्तदुःखम्, वा आत्मिकं पाठ्यमेव इति मन्यते।

ज्योतिषीयोपायाः — मन्त्रजपः, रत्नधारणम्, दानं च — चिकित्सा-  
याः स्थानं न गृहीत्वा, तस्याः सहारकं रूपं वहन्ति, यः ग्रहशक्तीनां  
संतुलनं साधयति, आत्मिकं च शारीरिकं च स्वास्थ्यं पोषयति।

### भावविचारः च आरोग्यम् — वैद्यज्योतिषे

वैद्यज्योतिषे, भावाः तानि क्षेत्राणि भवन्ति यत्र दैविकग्रहाणां  
क्रियाः शरीरे, मनसि, च आत्मन्यपि प्रभावं वहन्ति। कुण्डल्यां कति-  
पये भावाः रोगस्य, दुर्बलतायाः, स्वास्थ्यलाभस्य, च चिकित्सा-  
विषयकं विवरणं दत्तुम् विशेषतया परीक्ष्यन्ते। क्षयरोगः, यः दीर्घका-  
लिकः च सामाजिकविलगनं जनयति, तत्र विशेषतः तृतीयः, षष्ठः,  
अष्टमः, द्वादशः च भावाः प्रमुखं स्थानं वहन्ति।

षष्ठभावः रोगस्य, सामान्यस्वास्थ्यस्य, सेवायाः च मुख्यद्योतकः  
अस्ति। अयं भावः रोगकारकः च रोगिणः स्वरूपं च बोधयति, अतः  
वैद्यज्योतिषे मूलचिन्हरूपेण गण्यते। यदि शनिः, भौमः, वा राहु  
इत्येते पापग्रहाः षष्ठभावे स्थिताः स्युः तर्हि दीर्घकालिकसंक्रा-  
मरोगस्य शक्तिशालीसङ्केतः इति मन्यते। षष्ठभावस्य अधिपः यदि  
नीचस्थः (राशिद्वारा दुर्बलः), दग्धः (सूर्यसमीपस्थितः), वा  
पापदृष्टिप्राप्तः (पापग्रहैः दृष्टः) स्यात्, तर्हि रोगेण जीवनेन सह संघर्षः  
भविष्यति। क्षयरोगे तृतीयभावेन सह षष्ठभावस्य सम्बन्धः, अथवा  
मिथुनराशेः वा तस्य स्वामीभूतग्रहस्य स्थाने, श्वाससंस्थायाः विकार-  
स्य निर्देशः पारम्परिकतः स्वीक्रियते (Konarska Zimnicka, 2024)।  
तृतीयभावः संवादः, भ्रातृगणः, च समीपयात्रायाः क्षेत्रं इत्यपि  
दृश्यते। शरीरतः अयं भावः बाहु, स्कन्ध, श्वासनलिकाः च फुफ्फु-  
सयुग्मं च नियंत्रयति। क्षयरोगस्य लक्ष्यभूतं यदि फुफ्फुसं भवति, तर्हि  
तृतीयषष्ठभावयोः सम्बन्धः, बुधः अथवा शनिग्रहयोः क्लिष्टस्थिति च,  
श्वासनविकारस्य सांकेतिकसंकेतं वर्धयति। मिथुनाधिपतिबुधः क्लिष्टः  
सन्, तृतीयषष्ठभावयोः मध्ये स्थितः वा तयोः स्वामी सन् रोगप्रवृत्तेः  
सङ्केतकः भवति।

अष्टमभावः चिरकालिकप्रभावः, मृत्युः, उत्तराधिकारः, परिवर्तनं च  
बोधयति। शनिः वा प्लूटो यदा अष्टमभावे शक्तिशाली स्थितौ  
स्याताम्, तदा दीर्घकालिकः विनाशप्रवणः रोगः (यथा क्षयरोगः)  
संकेतितः भवति। अष्टमभावः रहस्यानां च अप्रकटतत्त्वानां च अधिपः  
सन्, क्षयरोगस्य सुप्तरूपस्य च शनैः शनैः अव्यक्तविकासस्य प्रतीकम्  
अस्ति। अष्टमभावक्लिष्टः जातकः रोगं शीघ्रं न अनुभवति, किन्तु शनैः  
शनैः तेन रोगेण प्रभावितो भवति।

द्वादशभावः चिकित्सालयः, विलगनं, अचेतनचिन्तनं च बोधयति।  
अयं भावः निवृत्तप्रदेशेषु स्थितिविशेषानां, यथा चिकित्सालयः,  
आश्रयगृहाणि वा, प्रतिनिधित्वं करोति। यः क्षयरोगी च दीर्घकालं

पृथगावासे स्थितः भवति, तस्य जन्मकुण्डल्यां द्वादशभावः विशेष-  
महत्त्वं धारयति। चन्द्रस्य वा बुधस्य, यौ क्रमशः भावना-  
त्मकनियन्त्रणं श्वासनियन्त्रणं च बोधयतः, क्लिष्टस्थिति वा द्वादश-  
भावे स्थितिः, अथवा तस्य स्वामिग्रहे अपकृष्टदृष्टिः, भावना-  
त्मकसन्तापस्य व्यक्तिविरोधस्य च संकेतः इत्येवं वैद्यज्योतिषे  
विश्लेषणं क्रियते। द्वादशभावस्य क्लिष्टस्थिति च, रोगकारणस्य आ-  
न्तरिकभावनात्मकपार्श्वस्य अपचिकित्सितस्वरूपं बोधयति, यः रो-  
गोपशमस्य विघ्नरूपेण दृश्यते (Racioppi, 2021)।

तदनन्तरं, लग्नः (प्रथमभावः) च तस्य अधिपः च व्यक्तेः  
प्रकृतिस्थितेः च सूचकौ भवतः। क्षयरोगे प्रवृत्तिसाधकः यदि  
लग्नाधिपः दुर्बलः वा पापग्रहदृष्टः भवति, तथा च रोगसम्बन्धिषु  
भावेषु पापग्रहस्थितिः च अस्ति, तर्हि रोगप्रवणता वर्धते। अग्नितत्त्व-  
युक्तः वा वायुतत्त्वयुक्तः लग्नः यदि अस्ति च क्लिष्टः स्यात्, तर्हि  
रोगेण "प्राणस्य दहनं" वा जीवनशक्तेः शोषणं सांकेतिकरूपेण  
प्रदर्शयति।

### ज्योतिषीयदृष्ट्या रोगनिदानम्

जन्मकुण्डलीमध्ये विद्यमानभूततत्त्वानां समाहारं दृष्ट्वा स्वास्थ्य-  
सम्बद्धं पूर्वाभिमुखतां निर्णयते, एषा एकं कलारूपं ज्योतिषीय-  
निदानम् अस्ति। चिकित्साज्योतिषविदः ग्रहचिह्नानि, राशयः,  
भावाः, योगाः च चत्वारि कालनिर्णयविधीनि च (उन्नतिः, गोचरः,  
सौरार्कदिशा च) उपयोग्य सर्वाङ्गेण रोगनिदानं कुर्वन्ति।

क्षयरोगस्य विषये विशेषतया शनैश्चरः, बुधः, मङ्गलः, चन्द्रमा च  
एतेषां परस्परसंबन्धः, तथैव तृतीयषष्ठमद्वादशभावानां विचारः  
आवश्यकः भवति। शनिः — यः ग्रहः प्रतिबन्धस्य, क्षयस्य, चिर-  
रोगस्य च प्रतीकः अस्ति — एषः मुख्यरूपेण रोगकारकः इति  
मान्यते। शनिग्रहस्य बुधग्रहे वा मिथुनराशौ गोचरे, विशेषतः जात-  
कस्य स्वाभाविकरूपेण श्वासप्रणालीदौर्बल्यं चेत्, स्थितौ, उरःस्थल-  
निरोधेन सह नोज्युलसंवेदनं च दृष्टव्यं, यथैव क्षयरोगे सूक्ष्मदर्शिन्यां  
दृश्यते।

षष्ठभावे वक्रमङ्गलग्रहः अपि विशेषेण विचारणीयः। मङ्गलः तु  
ज्वरस्य, सृजनायाः, प्रतिरक्षणशक्तेः च अधिष्ठाता। यदा एषः  
वक्रगत्याम् अन्तर्मुखतां दर्शयति, तदा एषः अन्तर्निहितं ज्वरं वा  
दीर्घकालीनरोगवृद्धिं सूचयति। यदा एषः तृतीयषष्ठभावाधिपतौ  
प्रभावं करोति, तदा श्वासोच्छवासे पीडनं, रक्तवमनं, उरःकण्ठे  
संकुचनं च इत्यादीनि क्षयरोगलक्षणानि सम्भवन्ति (Dabhade,  
2025)।

ग्रहणकालः अपि अतिसंवेगजनकः मन्यते, विशेषतः यदा मिथुन-धनुर्राश्योः अथवा तृतीयषष्ठभावयोः एव ग्रहणम्। ज्योतिषे ग्रहणं संकटस्य सूचकं, गूढवस्तुनिर्णायकं वा इत्यपि मन्यते। बुधशनि इत्येतयोः दूषितस्य समीपे यदा सूर्यग्रहणं वा चन्द्रग्रहणं भवति, तर्हि निर्जीवस्थितस्य क्षयरोगस्य जागरणं वा चिकित्सा-आवश्यकता सूच्यते।

रोगारम्भे चन्द्रग्रहस्य स्थिति अपि निदानार्थं महत्त्वपूर्णम्। क्षीणचन्द्रेण सह रोगारम्भे जीवनीयशक्तेः ह्रासः, प्रतिरक्षणबलस्य अपि लोपः च दर्श्यते, यः रोगस्य दीर्घकालीनत्वं सूचयति। नूतनचन्द्रस्थितौ अपि रोगारम्भे, अल्पतेजसा, शारीरिकदौर्बल्यं च प्रतीतिर्भवति। अयं कालः रोगात् विमुक्तिः क्लिष्टा वा दीर्घकालिका भवेत् इति संकेतयति (Das et al., 2022)।

चिकित्सायां प्रश्नज्योतिषम् अपि एकः संवेगशीलनिदानप्रकारः अस्ति। यदा कश्चन रोगसम्बन्धी प्रश्नं पृच्छति, तदा तस्मिन्नेव क्षणे निर्मिता प्रश्नकुण्डली निरीक्ष्यते। यथा, "एषः रोगः क्षयरोगः वा?" अथवा "किं एषः स्वस्थो भविष्यति?" इत्येव प्रश्नानां उत्तराय चन्द्रः (शरीरस्य मुख्यकारकः), षष्ठभावः (रोगस्थानम्), लग्नं च निरीक्षणीयम्। यदा चन्द्रः दुर्बलः षष्ठस्थः सन् शनिना सह योगं करोति वा मङ्गलेन बाध्यते, तदा दीर्घकालिकं वा गम्भीररोगं सूचयति, यः क्षयरोगस्य प्रतीकः भवेत्।

### दैविकचिन्तनं च कर्मसम्बन्धश्च

वैदिकं गूढतत्त्वशास्त्रं च व्याधिं केवलं शरीरे जातं न मन्यते, अपि तु तं कर्मविपाकस्य च आध्यात्मिकविघटनस्य च अभिव्यक्तिरूपेण पश्यति। एषु सन्दर्भेषु क्षयरोगः कर्मजन्यव्याधिरिति मन्यते—यः प्रायः अनारोग्यमय एव, पूर्वजन्मकृतकर्मणां वा वर्तमानजीवने जातानां किल्बिषाणां कारणेन जायते।

शनैश्चरग्रहः कर्मफलस्य प्रतिफलदायकः, दुःखदायकः, च शिक्षादायकः इत्यपि मन्यते। शनैश्चरः क्षयरोगे अत्यन्तं संलग्नः—शनैश्चरः संकोचयति, जरां करोति, च बन्धनं प्रयच्छति। जन्मकुण्डल्यां यदि शनैश्चरः पापस्थितिं प्राप्तः स्यात्, तर्हि सः मौनदुःखस्य सूचकः भवति। क्षयरोगे, ये अङ्गानि मुक्तश्वासाय समर्पितानि—फुफ्फुसयुग्मं—तत्र संकोचः जायते। मानसिकदृष्ट्या, एषः अवस्थाविशेषः भावनानां निःसरणे बाधा, शोकनिग्रहः, च अव्यक्तभावानां द्योतकः भवति (Johnson, 2021)। दैविकपूर्वदर्शनस्य सन्दर्भे, क्षयरोगः आन्तरिकसमस्यासु क्रियात्मकं भावं जनयति, यः शोकं आत्मबोधाय रूपान्तरं च परिवर्तयति।

राहुग्रहः, सोमस्य उत्तरनोडः, अपूर्णेच्छाः, मोहः, भ्रमः च सूचयति। चतुर्थे भावे (उरः, फुफ्फुस, आन्तरिकभावजगत्) अथवा षष्ठे भावे राहोः स्थितिः चेत्, तर्हि सः भ्रमयुक्तदृष्टिप्रवृत्तिम्, अज्ञातकर्मबन्धं च दर्शयति, यः पूर्वजन्मेषु प्रकटितः। दुराचारः, मानसिकतापः, पर्यावरणीयप्रदूषणं च राहोः प्रभावेण सह सम्बन्धिनः, क्षयरोगस्य प्रतीकमिव च व्याख्यायन्ते।

एतस्मिन् गूढतत्त्वदर्शने, रोगः केवलं शारीरिकव्याधिर्न भवति; अपि तु आध्यात्मिकं परिक्षणरूपं भवति। एषः अन्तरावलोकनस्य, भावप्रकाशनस्य, आध्यात्मिकपारगत्याः च आह्वानरूपेण दृश्यते। रोगी, आत्मनः अपूर्णं कर्मपथं साधयित्वा, आत्मविकासाय उद्दिष्टमार्गे प्रवर्तमानो भवति।

### ऐतिहासिकं च सांस्कृतिकं ज्योतिषदर्शनं रोगेषु

प्राचीनकालेषु, रोगव्याख्यायां ज्योतिषं सांस्कृतिकदृष्ट्या निकट-सम्बद्धं दृष्टम्। खगोलघटनानि, महामारीणां च दीर्घकालिकव्याधीनां च सन्दर्भे, पूर्वसामाजिके समाजे सामान्यं दृश्यं जातम्। क्षयरोगस्य दीर्घकालस्वभावेन च महत्त्वेन तु तत्ततो न भिन्नम्।

प्राचीनमेसोपोटामिय-मिश्रदेशीयज्योतिषिणः, ग्रहसंयोगान्, सूर्य-ग्रहणानि, धूमकेतवः च संकलयित्वा, ते सामाजिकमहामारीणां व्यक्तिगतानां च पीडानां संकेतभूतान् मत्वा दत्तवन्तः। मङ्गलः यदि मिथुनकुम्भयोः यथास्थितः स्यात्, शनिना सह, तर्हि तं श्वसनसम्बन्धिनां व्याधीनां सूचकं मन्यन्ते। अतीते, नवदशतमके विक्षिप्तक्षयरोगकालेषु, ज्योतिषिणः तादृशग्रहस्थितीन् जनस्वास्थ्यपीडायाः पूर्वसूचनारूपेण मन्यन्ते (Elisha, 2025)।

इस्लामिकज्योतिषे, रोगः दोषधात्वविचारेण सह, ग्रहस्वभावयुक्तरूपेण व्याख्यायते। शनैश्चरस्य शुष्कशीतगुणयुक्तः स्वभावः, मानसिकदोषान् जनयति इत्युक्तम्। शनैश्चरस्य चन्द्रोपरि दारुणस्थितिः, शनैश्चरस्य प्रभावेण लघुविनाशितां व्याधीनां, यथा क्षयरोगस्य, दीर्घकालिकविकासस्य सूचकं भवति।

भारतीयज्योतिषशास्त्रे, बृहत्पाराशरहोराशास्त्रस्य तुलनातीतग्रन्थेषु, "क्षयः" इति नाम्ना रोगविशेषः उल्लिख्यते, यः सोमबुधशनिभिः प्रभावितग्रहयोगेषु प्रकटते इति निर्दिष्टम्। चतुर्थे वा षष्ठे भावे राहुस्थितिरेव च सोमस्य पीडासमेतः योगः, फुफ्फुसउरःकुहरसम्बद्धव्याधीनां सशक्तसंकेतः इति मन्यते।

यूरोपीयरिनैसॉसकालीनज्योतिषिणः, रोगनिर्णयाय विस्तीर्णकुण्डलीलेखनं प्रयुज्य, 'कन्जम्प्शन' इति नाम्ना ज्ञातं क्षयरोगं स्पष्टयन्तः

आसन्। ज्योतिषपञ्चाङ्गेषु, श्वासे सान्द्रता, रक्तोद्गारः, च शरीर-  
गतसंकेताः, खगोलसङ्केतैः सह संयोज्य निर्देशिता आसन् (Rao,  
2024)।

यद्यपि आधुनिकचिकित्साशास्त्रं तादृशपूर्वव्यवस्थायाः अपेक्षया  
अधिकं प्रमाणिकं चास्ति, तथापि अनेकसमाजेषु ज्योतिषसंस्कृतिः  
अद्यापि विद्यमानाऽस्ति। ज्योतिषं आध्यात्मिकव्याख्यानम् इच्छतां  
मनसि स्थिरं च अस्ति।

#### निष्कर्षः

क्षयरोगस्य ज्योतिषदृष्ट्या अवधारणं शरीररोगस्य च संकेता-  
त्मकदर्शने च समन्वयम् अस्ति। यद्यपि जैवचिकित्साविज्ञानं रोगहेतु-  
तया जीवाणुं निर्दिशति, ज्योतिषम् अयं रोगं ग्रहाणां, धार्मिक-  
विघटनानां, कर्मफलं च इत्यादीनां प्रतिबिम्बरूपेण दृश्यते। निश्चित-  
राशीनां, ग्रहाणां, भावानां च रोगसंवेदनायाः प्रतिकूलतायाः लक्षण-  
रूपेण प्रतीतिः अस्ति। ज्योतिषीयनिदानं विज्ञानसम्मतं न सन् अपि,  
तस्य संकेतात्मकभाषा व्यक्तिगत-सांस्कृतिकदृष्ट्या च रोगव्याख्या-  
याः बोधाय सहायते। क्षयरोगस्य ज्योतिषीयकारणम् च निदानं च  
स्वास्थ्यस्य बहुपरिमाणदृष्टिकोणं दर्शयति, यः केवलं शरीरे न, अपि  
तु ब्रह्माण्डेन सह सम्बन्धितं दृश्यते।

#### सन्दर्भः (References)

- Bogart, G. (2024). Astrology as a Therapeutic Art. The Wessex Astrologer.
- Dabhade, B. (2025). Astrology And Mental Health: A Psychological Analysis Of Its Influence Across Cultures. Available at SSRN 5147395.
- Das, A., Sharma, M. K., Kashyap, H., & Gupta, S. (2022). Fixating on the future: An overview of increased astrology use. International Journal of Social Psychiatry, 68(5), 925-932.
- Elisha, O. (2025). Mirrors of the Past: Time and Historical Consciousness in Contemporary Western Astrology. Comparative Studies in Society and History, 67(1), 223-248.
- Goshu, B. S., & Ridwan, M. (2024). The Enduring Influence of Celestial Bodies in Modern Astrological Practices. Konfrontasi: Jurnal Kultural, Ekonomi dan Perubahan Sosial, 11(2), 106-122.
- Johnson, K. A. (2021). God... Karma, Jinn, spirits, and other metaphysical forces. Current Opinion in Psychology, 40, 10-14.

Konarska-Zimnicka, S. (2024). " Through the stars to health", or Iatromathematics in Rescue of the Ailing Body. A Review of Late Medieval Sources from Kraków. Studia Historica Gedanensia, 2(15), 182-196.

Nanditha, M., Manjunath, M. K., & Mahesh, C. D. (2023). An observational study to corroborate Ayurveda and Iatromathematics-An Idiosyncratic Approach. Journal of Ayurveda and Integrated Medical Sciences, 8(10), 74-81.

Racioppi, J. (2021). Cosmic Health: Unlock your healing magic with astrology, positive psychology and integrative wellness. Hachette UK.

Rao, D. (2024). Astrological Zodiacs and Their Impact on Beliefs and Behavior: A Psychological Perspective. Indian Journal of Astrology and Occult, 1(1), 46-50.

Tahourian, H. (2022). Effect of astronomy on treatment of diseases; narrative review. ACADEMIC JOURNAL.